

Frengi, Mübarek Ağaç ve Yeni Dünya: Erken Modern Osmanlı Tıbbının Dönüşümüne Atlantik Ötesi Bir Bakış

TUNAHAN DURMAZ

European University Institute, Floransa
Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi
(ANAMED), Koç Üniversitesi
tunahan.durmaz@eui.eu

ORCID: 0000-0002-0363-4506
Makale geliş tarihi: 18 Mart 2025
Makale kabul tarihi: 25 Mayıs 2025

Özet

Bu makale, on yedinci yüzyıl İstanbulu'nda, özellikle saray çevresinde ve Türkçe olarak yazılmış tıp metinleri üzerinden hastalıkların ve çeşitli *materia medica*'nın isimlendirilme, sınıflandırılma ve yerleştirilme pratikleri üzerine bir tartışma sunmayı amaçlar. Bunu yaparken, Osmanlı tıp tarihinin temel paradigmalarından olan "Batılılaşma" ve bunu çevreleyen "yeni" ve "değişim" meseleleriyle etkileşir. Bu doğrultuda, burada iki temel amaç vardır: (1) Osmanlı tıbbının erken modern dönemde Avrupa tıbbıyla girdiği etkileşimin, sıradan bir ilgiden müteşekkil olmadığını göstermek. (2) Bu ilginin geleneksel olarak kabul edilenin aksine, on yedinci yüzyılda başlayan ve kümülatif olarak ilerleyen bir durumdan ibaret olmayabileceğini gündeme taşımak. Bunu yapmak için, makale bu tartışmaların ana eksenine Osmanlı tıbbının Yeni Dünya keşifleriyle birlikte dönüştüğü iddiasını taşıyacaktır. Bu iddiayı irdelemek için Frengi hastalığının ve tedavi yöntemi olarak sunulan bitkilerin – özellikle de peygamber ağacının – Osmanlı dünyasında nasıl tıbbileştirildiği sorusunu masaya yatıracaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tıbbı, Yeni Dünya, Frengi

Abstract

Syphilis, Sacred Wood, and the New World: A Transatlantic Approach to Transformation of Early Modern Ottoman Medicine

This article examines the practices of naming, classification, and vernacularization of various diseases and *materia medica* in medical texts produced in the courtly circles of seventeenth-century Istanbul. While so doing, it interacts with the long-standing paradigm of "Westernization" that dominated historiographical approaches on Ottoman science, medicine, and technology; and also, with the issues of "new" and "change." There are two primary objectives here: (1) to demonstrate that the encounter of Ottoman medicine with European medicine in the early modern period did not stem solely from an emerging Western influence, (2) and to suggest that the Ottoman interest in European medicine may not have transpired as a cumulative effort that began only in the seventeenth century. To consider such ideas, the article will put at the forefront and discuss how the discoveries of the New World may have transformed Ottoman medical ideas and practices. Here, the medicalization of syphilis and relevant remedies, especially the guaiac wood, in the Ottoman world will serve as a case study.

Keywords: Ottoman medicine, New World, Syphilis

Bu makale, on yedinci yüzyıl İstanbul’unda, özellikle saray çevresinde ve Türkçe olarak yazılmış tıp metinleri üzerinden hastalıkların ve çeşitli *materia medica*’nın isimlendirilme, sınıflandırılma ve yerleşme pratikleri üzerine bir tartışma sunmayı amaçlar. Bunu yaparken, Osmanlı tıp tarihinin temel paradigmalarından olan “Batılılaşma” ve bunu çevreleyen “yeni” ve “değişim” meseleleriyle etkileşir. Bu doğrultuda, burada iki temel amaç vardır: (1) Osmanlı tıbbının erken modern dönemde Avrupa tıbbıyla girdiği etkileşimin sıradan bir ilgiden müteşekkil olmadığını göstermek, (2) bu ilginin geleneksel olarak kabul edilenin aksine, geç on yedinci yüzyıldan çok daha önce başlayan ve kesintili olarak ilerleyen bir durum olabileceğini gündeme taşımak. Bunu yapmak için, makale bu tartışmaların ana eksenine Osmanlı tıbbının Yeni Dünya keşifleriyle birlikte dönüştüğü iddiasını taşıyacaktır. Bu iddiayı irdelemek için Frengi hastalığının ve tedavi yöntemi olarak sunulan bitkilerin – özellikle de peygamber ağacının² – Osmanlı dünyasında nasıl tıp bilgisinin bir parçası haline getirildiği sorusunu tartışacaktır.

Yeni Dünya fikrinin, Osmanlı dünyasını Avrupa’yla eşzamanlı olarak ilgilendirmeye başladığı artık bilinen bir gerçektir.³ Bu konudaki geniş literatür sayesinde, keşif fikrinin Osmanlı dünyasındaki siyasi, askeri ve kültürel yansımalarını takip edebilmekteyiz. Buna paralel olarak Amerikaların keşfinin, Osmanlı dünyasındaki tıp bilgisini nasıl dönüştürüp değiştirdiği de giderek araştırmacıların gündemine girmektedir.⁴ Bu literatüre bir katkı sunmak amacını taşıyan bu çalışmada, Yeni Dünya keşiflerinin Osmanlı tıp dünyasındaki izleri, daha ziyade yerleşme pra-

1 Bu makale halihazırda tamamlamakta olduğum “Mood, Appetite, and Sores: Perceptions of Poor Health in Ottoman Istanbul, 1640-1691” başlıklı doktora tez araştırmama dayanmaktadır. – Teşekkür: Akif Ercihan Yerlioğlu ve Feza Günergun’a davetleri ve detaylı okumaları için, iki anonim hakeme ise kıymetli değerlendirme ve yorumları ile metnin okunabilirliğine bulundukları katkı için teşekkür ederim. Ayrıca, Samet Budak ve Cevat Sucu’ya metnin ilk haline yönelik değerlendirmeleri için müteşekkirim.

2 Türkçede yaygın olarak peygamber ağacı, İngilizcede ise “sacred wood” ya da *guaiac* olarak adlandırılır. Günümüzde İspanyolca kutsal ağaç anlamına gelen “palo santo” ismiyle de anılır. Aşağıda tartışılacağı üzere, aynı ismi Osmanlıca metinlerde görmek de mümkündür. Dolayısıyla bu makalede çoğunlukla palo santo adı kullanılacaktır.

3 Doğrudan bu konuyla ilgili olarak bkz. Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2010), 1–9; Eserin Türkçesi için bkz. Giancarlo Casale, *Osmanlı’nın Keşif Çağı* (FOL Kitap, 2023). Osmanlıların yeni dünyalara olan ilgisinin kültürel izdüşümleri için bkz. Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World: A Study of “Tarih-i Hind-i Garbi” and XVIth-Century Ottoman Americana* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990). Serge Gruzinski, *Quelle Heure Est-Il Là-Bas? Amérique et Islam à l’orée Des Temps Modernes*, *L’univers Historique* (Paris: Editions du Seuil, 2008); Eserin Türkçesi için bkz. Serge Gruzinski, *Orada saat kaç? 16. yüzyılda dünyayı bilmek arzusu*, çev. Özcan Doğan (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010). Baki Tezcan, “The Many Lives of the First Non-Western History of the Americas: From the New Report to the History of the West Indies,” *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 40 (2012): 1–38. Günseli Gürel, “Picturing the New World Marvels: Ottoman Paintings of Flora and Fauna and Political Discourse in the Tarih-i Hind-i Garbi (1583/4),” *Acı’ib: Occasional Papers on the Ottoman Perceptions of the Supernatural*, Ocak 2024, <https://doi.org/10.26225/5w5f-gj45>.

4 Yeni Dünya ve Osmanlıların tıp bilgisi arasındaki ilişkiye doğrudan veya dolaylı olarak temas eden bazı çalışmalar için bkz. Feza Günergun, “Ottoman Encounters with European Science: Sixteenth- and Seventeenth-Century Translations into Turkish,” *İçinde Cultural Translation in Early Modern Europe*, der. Peter Burke and R. Po-chia Hsia, 1. baskı (Cambridge University Press, 2007), 192–211, https://www.cambridge.org/core/product/identifier/CBO9780511497193A021/type/book_part; Feza Günergun ve Şeref Etker, “From Quinaquina to ‘Quinine Law’: A Bitter Chapter in the Westernisation of Turkish Medicine,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları / Studies in Ottoman Science* 14, sy. 2 (2013); Ebru Boyar, “Medicine in Practice: European Influences on the Ottoman Medical Habitat,” *Turkish Historical Review* 9, no. 3 (November 22, 2018): 213–241, <https://doi.org/10.1163/18775462-00903001>; Akif Ercihan Yerlioğlu, “Paracelsus Goes East: Ottoman ‘New Medicine’ and its Afterlife,” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2020); Duygu Yıldırım, “The Age of the Perplexed: Translating Nature and Bodies Between the Ottoman Empire and Europe, 1650-1730” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Stanford University, 2021); Mustakim Arıcı ve Esra Aksoy, “Tıbb-ı Cedid Ne Kadar Yenidir? Osmanlı Tıbbında Yenilik Tartışmaları ve Yeninin Mahiyeti (1650-1750),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları / Studies in Ottoman Science* 24, sy. 2 (Temmuz 2023): 841–876, <https://doi.org/10.26650/oba.1265335>.

tikleri kapsamında ele alınacaktır. Buradaki kullanımıyla vernakülerleşme, lokalizasyon ya da yerelleşme, Yeni Dünya'dan geldiği düşünülen hastalıkların ve ilaç olarak kullanılan bazı malzemenin, Osmanlı dünyasında nasıl algılanıp yerel bağlamlara oturtulduğunu ifade eder. Bu süreci anlamak adına, bilhassa isimlendirme pratiklerini ve yeni malzemenin yerel malzemeye nasıl bir araya getirilip bağdaştırıldığını anlamak önem arz eder.

Osmanlı Hekimlerinin Avrupa Tıbbına İlgisi: Nasıl Bir Arayış?

Tıp tarihçiliği, Osmanlı tıbbının on yedinci ve on sekizinci yüzyıldaki serüvenine Batı etkisinin açıkça başladığı dönem olarak özel bir şerh düşmüştür.⁵ Geleneksel olarak, Şerefeddin İtaki'nin (ö. 1650'den sonra), Vesalius'un (ö. 1564) etkilerini barındırdığı ileri sürülen eseri *Teşrih-i Ebdan* ile başlayan bu dönem, Yeni Dünya'nın keşfiyle ortaya çıkan değişimlerin, bilhassa Amerikalardan Avrupa'ya gelen yeni tıbbi bitkilerin, en erken dönemlerden itibaren Osmanlı dünyasını açıkça etkilemesiyle devam eder.⁶ Bu dönüşüm, nihayet *tıbb-ı cedîd*, yani yeni tıp olarak adlandırılan bir şemsiye kategorinin altında bilhassa on sekizinci yüzyıl başlarında belirgin bir kimlik kazanır.⁷ Bu yeni tıbbın mâhiyeti hakkında, özellikle on yedinci yüzyıl söz konusu olduğunda, hâlâ hemfikir olunamamışsa da tüm tartışmalar bir değişimin varlığı konusunda uzlaşa halinde görünmektedir.

Osmanlı hekimleri, gündemlerine yeni giren hastalıklara, yöntemlere ve tedavilere dair tartışmalarını çok dilli bir ekseninde sürdürmüşlerdir. Bilhassa Latince'den Arapçaya ve Türkçeye yapılan tercümeler ekseninde dönen bu tartışmalarda, vernaküler Osmanlı ve Avrupa dillerinin de varlığı göz ardı edilmez.⁸ Genel itibarıyla bir Osmanlılaştırma projesi olarak görülebilecek bu süreç, sadece "Rönesans" tıp bilgisinin tercüme edilmesiyle kalmamış; aynı zamanda teorik ve pratik bir "yerelleşmeye" de sahne olmuştur.⁹ Bu çok yönlü "yerelleşme" süreci tıbbi bilginin tecrübe ve deneyselliğiyle mümkün olmuş, tıbbi müesses nizamın vazgeçilmez dayanakları olan Hipokrat ve bilhassa Galen tıbbının her zaman işlemediğine dair hararetli tartışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu durum, Galen tıbbından teorik

5 Bu konuda özellikle Esin Kahya, Ayşegül Demirhan Erdemir, Ali Haydar Bayat ve Nil Sarı'nın eserlerine bakılabilir. Bir seçki için: Esin Kâhya ve Ayşegül Demirhan Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; Osmanlı Serisi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000). Nil Sarı ve Mükerrrem Bedizel Aydın, "The Paracelsusian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," in *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World: Proceedings of the International Symposium on "Modern Sciences and the Muslim World": Science and Technology Transfer from the West to the Muslim World from the Renaissance to the Beginning of the XXth Century, (Istanbul 2-4 September 1987)*, der. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Studies and Sources on the History of Science Series*, no. 5 (International Symposium on Modern Sciences and the Muslim World, Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art, and Culture, 1992); Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2016).

6 Esin Kahya, *Şemseddin-i İtaki'nin Resimli Anatomi Kitabı* (Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2022).

7 *Tıbb-ı cedîd* hakkında güncel ve en kapsamlı çalışma için bkz. Yerlioğlu, "Paracelsus Goes East: Ottoman 'New Medicine' and its Afterlife." (*Tıbb-ı cedîd*'in içerik ve zamansal kapsamı için özellikle "Chapter I")

8 Dil meselesine dair bir tartışma için bkz. B. Harun Küçük, "Arabic into Turkish in the Seventeenth Century," *Isis* 109, sy. 2 (Haziran 2018): 320–325, <https://doi.org/10.1086/698237>.

9 Yerelleşme kavramını kullanarak veba özelinde hastalık bilgisinin dönüşümünü irdeleyen bir çalışma için bkz. Nühket Varlık, "Between Local and Universal: Translating Knowledge in Early Modern Ottoman Plague Treatises," in *Knowledge in Translation: Global Patterns of Scientific Exchange, 1000-1800 CE*, der. Patrick Manning ve Abigail Owen (Pittsburgh, Pa: University of Pittsburgh Press, 2018), 177–190. Doğrudan bu tartışma için bkz. Tunahan Durmaz, "Ottomanisation of Renaissance Medicine: A Discussion of Hayâtizâde's Healing Treatises for Formidable Diseases." [Yayınlanacak]

veya pratik anlamda bir kopuşa sebep olmamışsa da, deneyselciliğin ve hekimin kendi uzmanlığının sınırlarını keşfi açısından önemli bir dönüşüm yaratmış olmalıdır. Öyle ki birçok ilaç terkibi, yeni botanik malzemenin Osmanlı coğrafyasında halihazırda kullanılan bitkilerle karıştırılmasıyla yeniden üretilmiş; metinlerde patolojik bulgulara (bilhassa sebep ve semptomlara) dair tartışmaların önemi artmış;¹⁰ hastalığın seyrine dair muhtemel senaryoları listelemeyi önceleyen, yani bir yönüyle hastanın bireysel tecrübesinin öneminin vurgulandığı yaklaşımlar ön plana çıkmıştır.¹¹

Kopuş ve değişimler tespit etmek, her zaman ilerlemeci ve doğrusal (ve bu sebeplerle muhtemelen kolayca yanlışlanabilecek olan) bir anlatı yaratma riskini taşır.¹² Yukarıda sıraladığım tüm tespitler de aynı riski taşımaktadır. Özellikle bilginin değişim ve dönüşümünü anlamaya çalışan tarihçilik metinlerinin bu riske daha açık olduğunu belirtmek gerekir. Yukarıdaki değişim ve dönüşüm tespitleri, geç on yedinci yüzyıl ve bilhassa 1660'lardan sonra üretilmiş Türkçe tıp metinlerine dayanmakta, daha özelde IV. Mehmed'in (salt. 1648-1687) iki hekimbaşısı İbn Sellûm (ö. 1669) ve Hayâtîzâde Mustafa Feyzî'nin (ö. 1692) yazdıkları bu tartışmaları şekillendirmektedir. Bu iki hekimin, geç on beşinci yüzyıl ve erken on yedinci yüzyıl arasında yazılmış "Rönesans" tıp metinlerine gösterdikleri ilgi, tarihinin zihnindeki "değişim ve dönüşüm" görme arzusuyla uyuşur. Nitekim, İbn Sellûm ve Hayâtîzâde bugün tıp tarihi yazıcılığında bu değişikliklerin başlangıç noktası olarak kabul görmektedirler.¹³ Bilhassa İbn Sellûm'un, erken modern Avrupa tıbbının en tartışmalı isimlerinden Paracelsus'a (ö. 1541) ve kimyasal metotlara gösterdiği ilgi, eski tıptan bir kopuşun değilse de yeninin çok net bir biçimde başladığı bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir.¹⁴

İzlenen bu dönüşümün, Paracelsus'a veya kimyasal yöntemlere olan ilgiden ziyade, doğrudan Avrupa tıbbına gösterilen ilginin yükselişiyle açıklanması daha

10 Bu konuda IV. Mehmed'in hekimbaşılığını yapmış olan Hayâtîzâde Mustafa Feyzî Efendi'nin (ö. 1692) kaleme almış olduğu, *Resâilü'l-müşfiyye li'l-emrâzi'l-müşkile* üzerine yapılan tartışmalar önemlidir. Hayâtîzâde'nin hipokondri, melankolik hipokondri, frengi, plika, ve humma-yı vebâiyye üzerine müstakil risalelerden oluşan eseri, yirmi beşe yakın çağdaş Avrupalı hekimin kitaplarına referansla yazılmıştır. Hayâtîzâde'nin kapsamlı patolojik incelemeleri araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bekir Harun Küçük, "Early Enlightenment in Istanbul" (Unpublished Doctoral Dissertation, University of California, San Diego, 2012), 116–117; Harun Küçük, *Science without Leisure: Practical Naturalism in Istanbul, 1660-1732* (University of Pittsburgh Press, 2019), 149–152; Yıldırım, "The Age of the Perplexed," 173–210.

11 Mesela Duygu Yıldırım Hayâtîzâde'nin yazma biçimi dolayısıyla, onun eseri ve hastanın tıbbi geçmişinin kaydedildiği eserlerden oluşan *Observationes* türü arasında benzerlikler keşfeder. Yıldırım, "The Age of the Perplexed: Translating Nature and Bodies Between the Ottoman Empire and Europe, 1650-1730," 177.

12 Bilim, tıp tarihi ve bilim sosyolojisi gibi alanlarda bu tarz yaklaşımları eleştiren birçok eser vardır. Temel bir örnek için bkz. Bruno Latour, *We Have Never Been Modern*, 3. Baskı. (Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press, 1994).

13 Bu iki ismin bir dönüm noktası olarak görülmesi, esasen Adnan Adıvar'ın yazdıklarıyla başlar. Adıvar, hem İbn Sellûm'u hem Hayâtîzâde'yi yazdıkları açısından kıymete değer bulmasa da, bir Avrupa tıbbi etkisi gördüğü için onları ön plana çıkarır. Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. Baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982), 130–136.

14 İbn Sellûm'un Paracelsusçuluğu hakkındaki bir çalışma için bkz. Natalia Bachour, *Oswaldus Crollius Und Daniel Sennert Im Frühhneuzeitlichen Istanbul*, vol. 23, *Neuere Medizin- Und Wissenschaftsgeschichte. Quellen Und Studien* (Herbolzheim: Centaurus Verlag & Media, 2012), <https://doi.org/10.1007/978-3-86226-965-5>; Yazarın aynı konudaki bir makalesi için bkz. Natalia Bachour, "Iatrochemistry and Paracelsism in the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Intellectual History of the Islamicate World* 6, no. 1–2 (2018): 82–116, <https://doi.org/10.1163/2212943X-00601008>.

makul görünmektedir.¹⁵ Zira kimyasal drogların hem Avrupa'daki hem Osmanlı dünyasındaki tarihi bu dönemin çok öncesine gitmektedir.¹⁶ Hatta, İbn Sellûm'un ve Hayâtîzâde'nin tartışmasız en çok referans gösterdiği Rönesans hekimi Daniel Sennert (ö. 1617), Paracelsus ve takipçilerini, kimyasal tıbbi kendilerine mâl etmekle itham eder.¹⁷ Bunun büyük bir hata olduğunu vurgulayan Sennert, kimyasal metotlara dayalı tedavi yöntemlerinin Galen tarafından bile kullanıldığına işaret etmektedir.¹⁸ Öte taraftan, kimyasal tıbbın Osmanlı'daki tarihi ile ilgili bildiklerimiz hâlâ çok kısıtlı. On altıncı yüzyılın sonlarında cıvayı kullanan meşhur örnek Dâvudü'l-Antaki'yi (ö. 1599) tanımaktayız.¹⁹ Öte yandan, Natalia Bachour'un Avrupa'da yaygın olarak kullanılan tütsüleme yoluyla (*fumigation*) cıva tedavisinin, Osmanlı dünyasına İran tıbbi aracılığıyla girmiş olabileceği iddiası kapsamlı bir araştırmayı beklemektedir.²⁰ Yine aynı şekilde, 1500'lerin başında İbrahim bin Abdullah (ö. bilinmiyor) tarafından kaleme alınan *Alaim-i Cerrahin*'de frengi hastalığının tanımlanması ve önerilen tedavilerin birçoğunun da cıva bazlı olması henüz, bilhassa yenilik ve iatrokimya tartışmaları kapsamında, bir değerlendirmeyi bekliyor.²¹ Hâkezâ, tıbbi kimyasal öneriler yaptığı bilinen Ali el-İzniki'ye (ö. 1609) dair muamma da hâlâ sürmektedir.²²

Bu makalede İbn Sellûm ile başlatıp on sekizinci yüzyıldaki seyrini takip ettiğimiz bu "yeni" devamlılığın, "eski" çerçeveye olan sınırlarının esnetilmesine ve istemsizce bile olsa bir kopuşu işaret eden bu somutlaştırılmış ikililiğin, enine boyuna sorgulanmasının gerekliliğine dair bir öneride bulunmak istiyorum. İbn Sellûm ve Hayâtîzâde'nin de "yeni zuhur eden," "daha önce bilinmeyen," "görülmemiş" olana dair yaptıkları vurgularla şekillenen güncel tarihyazıcılığının, bu tâbirlerin zamansal referanslarının genişliğini sorgulaması gerektiğini düşünüyorum. Bir yazarın, bir olgunun yeni olduğunu iddia etmesi ve bunun eskilerin kitaplarında yer almadığını söylemesi, genel olarak bu durumun bir epistemik kopuş olarak yorumlanmasına sebep olmaktadır. Bunun ötesinde, bahsi geçen "yeni" fenomenin (hastalık, bitki, yöntem vs.) ortaya çıkışını ve fark edilmesini de bundan bahseden hekimlere ve onların çağdaşlarına isnat edilmesine yol açabilmektedir. Bu duruma bir eleştiri olarak; Osmanlı hekimlerinin *mütekaddimin* (öncekiler)

15 Mesela, bu dönüşümü *tıbb-ı cedîd* kavramı üzerinden irdeleyen Yerlioğlu'nun bulguları da bu tezi destekler niteliktedir. Yerlioğlu, "tıbb-ı cedîd kavramının, iatrokimya gibi yeni yöntemleri kapsayabilecek genişlikte bir kategori olduğunu ama sadece bununla sınırlandırılmaması gerektiğini" ileri sürer. Yerlioğlu, "Paracelsus Goes East," 16.

16 Örneğin cıvanın Orta Çağ Arap dünyasındaki kullanımları için bkz. Natalia Bachour, "Healing with Mercury: The Uses of Mercury in Arabic Medical Literature," *Asiatische Studien - Études Asiatiques* 69, no. 4 (December 1, 2015): 831–66, <https://doi.org/10.1515/asia-2015-1040>.

17 Daniel Sennertus, *Chymistry Made Easie and Useful. Or, the Agreement and Disagreement of the Chymists and Galenists.*, çev. Nicholas Culpeper and Abdiah Cole (London: Peter Cole, 1662), 14–15.

18 Galenizm ve iatrokimya üzerine bir tartışma için bkz. Matteo Favaretti Camposampiero, "Galenism in Early Modern Philosophy and Medicine," içinde *Encyclopedia of Early Modern Philosophy and the Sciences*, der. Dana Jalobeanu ve Charles T. Wolfe (Cham: Springer International Publishing, 2020), 3–4, https://doi.org/10.1007/978-3-319-20791-9_286-1.

19 Bachour, "Healing with Mercury," 851–857.

20 Bachour, 852.

21 Daha detaylı bir tartışma aşağıda sunulacaktır. İbrahim bin Abdullah'ın *Alaim-i Cerrahin*'i üzerine daha fazla bilgi için bkz. Nuran Yıldırım, "Alâim-i Cerrâhin'de Frengi," içinde *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar. Sağlık Tarihi Yazıları-1* (İstanbul, 2014), 40–53.

22 Ali el-İzniki için bkz. Feza Günergun, "Convergences in and around Bursa Sufism, Alchemy, and Iatrochemistry in Turkey 1500–1750," içinde *Entangled Itineraries: Materials, Practices, and Knowledges across Eurasia*, der. Pamela H. Smith (Pittsburgh, Pa: University of Pittsburgh Press, 2019), 235–239.

ve müteahhirin (sonrakiler) kavramlarını kullanımı üzerinden “zamansal anlamda yeni” hususunda bir tartışma yapan Arıcı ve Aksoy, hekimlerin bu kavramları kendi yazdıkları döneme göre göreceli bir biçimde kullandıklarını ve bu sebeple bu kavramlar üzerinden ayrımlar yapmanın doğru olmayacağını ileri sürmüşlerdir.²³ Lakin bu durum, “yeni” olduğu ifade edilen şeylerin, neye ve kime göre yeni olduğu sorusunu sormamıza engel değildir. Bu minvalde, zamansal olarak referans noktasının, hekimlerin doğrudan kendi zamanlarında meydana gelen bir yenilikten ziyade, birkaç nesildir görünür olan bir yenilik olması esasen daha rasyonel bir açıklama olur. Dolayısıyla, yeniye de hekimlerin zamansal referans noktalarındaki genişlikleri düşünerek ele almak gerekir. Bu nokta, Osmanlı tıbbı dediğimiz olguyu, onu sadece İslam tıbbının bir uzantısı olarak gören yaklaşımlardan kurtararak, kendi ontolojik çerçevesinde ele almaya başlamak için de bir fırsattır.

Bunun haricinde yeni olduğu kanısında olduğumuz ya da “cedîd” olarak adlandırılan her fenomenin spesifik tarihsel bağlamlarının göz ardı edilmemesi için her birinin tekil olarak incelenmesi önem arz eder. Aksi halde, yeni olanın tarihçinin gördüğü bir yeni mi, yani bir dönüm noktası mı, yoksa tarihsel aktörlerin kendi gözlemledikleri/ileri sürdükleri bir yeni mi olduğunu ayırt etmek zorlaşır. Dahası, yeni olanın topyekûn epistemik kopuşlarla birlikte ortaya çıktığı kanısı öncelik kazanır. Bunun, en azından geç on yedinci yüzyıl tıp metinleri üzerinden yapılacak bir inceleme için doğru olmayacağını söylemek pek de yanlış olmaz. Dolayısıyla şu soru önemlidir: “Yeni”, yazarın kendi gözüyle ortaya çıkışına şahit olduğu bir yeni mi, yoksa birkaç yüzyıldır görünür olmasına rağmen tanımlama süreci henüz sona ermemiş olan bir gerçeklik mi?²⁴ Ama öte taraftan, yeni olanın sorgulanmasını gerektiren bu sorular, değişim olgusunu kadim olanın mutlak kapsayıcılığının ve dönüştürücülüğünün de gölgesinde bırakmamayı gerektiriyor.²⁵ Eğer on yedinci yüzyılda tıp yazınında bir dönüşüm görüyorsak, bu tam olarak nerelerde başlıyor?

Tüm bu soru ve kaygıların ışığında, bu yazıda, değişim ve dönüşüm emaresi olarak tanımladığımız birçok özelliği barındıran ama bugüne kadar bu tartışmalara dahil edilmemiş Sakızlı İsa Efendi’yi (ö. 1649) ve *Devâü’l-Emrâz*’ını gündeme getirmek istiyorum. Buradaki esas amacım yeni olarak tanımladığımız olguların zaman skalasını geriye doğru, en azından 1640’ların başına kadar genişletmek; hatta, “yeni” ve “dönüşüm”den anladığımızı basitçe, Osmanlı hekimlerinin Yeni Dünya’dan gelen şeylere ilgisiyle sınırlarsak, bu ilginin on altıncı yüzyıl sonlarına kadar geri gitme payı olduğuna dair bir vurgu yapmaktır. Özellikle Yeni Dünya bitkilerine dair bilgilerin, Avrupa dünyasında bilhassa Monardes’in çevirileriyle yaygınlık göstermeye başladığı 1560’lardan itibaren, Osmanlı hekimlerinin de ilgisini çekmiş olabileceğine dair bir hipotez üretmektir. Elbette bu yaklaşım Osmanlı ve Avrupa dünyası arasında hiçbir zaman keskin kopuşların yaşanmamış olduğuna dair bir farkındalıkla düşünmeyi, Batılılaşma gibi, ismi kaybolursa bile kopuş ve başlangıçlara dair format etkileri zihinlerimizde hâlâ süren kavramlardan uzaklaşmayı gerektirmektedir.

²³ Arıcı ve Aksoy, “Tıbb-ı Cedîd Ne Kadar Yenidir?” 850.

²⁴ Benim bu noktadaki yaklaşımım, yeninin yöntemler ve teoriler üreten bir durum olmaktan daha çok, bu kavramın ve türevlerinin, geç on yedinci yüzyıl hekimlerinin gözlemledikleri değişimin (bilhassa maddi değişimin) yansıması olarak görülmesi doğrultusundadır. Bu noktada da öncelikle Yeni Dünya karşılaşmalarının Osmanlı dünyası üzerindeki etkilerini düşünerek bir okuma yapılması gerektiğine inanıyorum.

²⁵ Yeninin tamamen yeni olmadığına ve kadim olanın “genişleme çabası” olduğuna dair iddialar için bkz. Arıcı ve Aksoy, “Tıbb-ı Cedîd Ne Kadar Yenidir?”

Frengi ve Mübarek Ağaç: Yeni Dünya'dan Gelen Şeyleri Tanımak ve Yerelleştirmek

Osmanlı hekimlerinin yazdıkları metinlerde artan Yeni Dünya vurgusunun geç on yedinci yüzyılda yükselişe geçtiğini halihazırdaki araştırmalar üzerinden söylemek mümkündür.²⁶ Bu dönem metinlerinde, Yeni Dünya'dan geldiği belirtilen bir dizi bitkiden bahsedilir. Aynı şekilde, "yeni zuhur eden" bir hastalık olarak nitelendirilen frengi de Yeni Dünya etkilerinden biri olarak hekimlerin gündeminde yerini almıştır.²⁷ Ancak bu durum, yukarıda da ifade edildiği üzere, Yeni Dünya'dan gelen objelerin, bitkilerin ve hastalıkların Osmanlı hekimlerinin gündemine bundan önce girmediği ve/veya Osmanlı dünyasında görülmedikleri anlamına gelmemelidir. Zira, on altıncı yüzyılın en başından itibaren Avrupa'yı dönüştürmeye başlayan Yeni Dünya'ya ait obje ve olguların, Osmanlı Dünyası'na gelmek için iki yüz yıla yakın bir süre beklemiş olması düşünülemez. Ayrıca, Osmanlıların yeni dünyalara olan ilgisi, Avrupa'nınkiyle çağdaş bir keşif ilgisi yaşamış olmalarıyla sabittir.²⁸ Nitekim, on altıncı yüzyılın sonlarında Mehmed Suudi Efendi'nin (ö. 1591) Sultan III. Murad'a (salt. 1574-1595) takdim ettiği *Târîh-i Hind-i Garbî* Osmanlı'nın Amerikalara gösterdiği ilginin bir emaresidir.²⁹ Peki bu ilgi ve karşılaşma Osmanlıların tıp bilgisini nasıl şekillendirmiştir? Aşağıda frengi hastalığı ve tedavisinde önerilen bir Yeni Dünya ağacı olan palo santo üzerinden bu soru irdelenecektir.

Tarihçiler görece yaygın bir biçimde IV. Mehmed'in saltanatında başhekimlik yapmış İbn Sellûm ve Hayâtîzâde'nin frengiye dair yazdıklarıyla ilgilenmiştir.³⁰ Öyle ki iki hekimin de bu hastalığı ele alma biçimleri, detaylı bir tıbbileştirme sürecine işaret ettiği için özel bir ilgiyi hak eder mahiyettedir. Hem İbn Sellûm hem Hayâtîzâde frenginin sadece tedavi yöntemleriyle ilgilenmemiş; hastalığın tarihsel kökenlerine, isimlendirilmesine, yayılışına, etiolojisine özel bir ilgi göstermişlerdir. Hayâtîzâde'nin metni, müstakil bir risale olması itibarıyla çok daha ayrıntılıdır. İki hekime göre de bu hastalık "yeni zuhur eyleyen emrazdan"dır.³¹

26 Günergun, "Ottoman Encounters with European Science"; Günergun ve Etker, "From Quinaquina to 'Quinine Law'; Boyar, "Medicine in Practice"; Yerlioğlu, "Paracelsus Goes East"; Yıldırım, "The Age of the Perplexed"; Arıcı ve Aksoy, "Tıbb-ı Cedîd Ne Kadar Yenidir?"

27 Yeni Dünya kaynaklı tek hastalık frengi olsa da İbn Sellûm ve Hayâtîzâde'nin müstakil metinlerinde yeni ortaya çıktığı söylenen hastalıklar bununla sınırlı değildir. Örneğin, Hayâtîzâde'nin Leh diyarına özgü bir saç hastalığı olarak tanımladığı plika yeni olarak nitelendirilen hastalıklardan biridir. Sara Nur Yıldız, Hayâtîzâde'nin plika risalesi üzerine detaylı bir çalışma yayınlamıştır. Sara Nur Yıldız, "A Strange Affliction from Abroad: The Ottoman Chief Imperial Physician Hayâtîzâde's Treatise on the Polish Plait (Plica Polonica)," *Intellectual History of the Islamicate World* 11, sy. 1 (Ağustos 2022): 229–65, <https://doi.org/10.1163/2212943x-12340009>. Yeni çıktığı söylenen diğer bir hastalık da iskorbütüdür. Bu hastalık Hayâtîzâde'nin gündeminde değildir fakat İbn Sellûm tarafından irdelenmiştir. İskorbütün 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı tıp metinlerindeki yeriyile ilgili Akif Ercihan Yerlioğlu bir çalışma hazırlamaktadır.

28 Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, 1–9.

29 Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World*.

30 Hayâtîzâde'nin frengi risalesi üzerine bir değerlendirme için bkz. Ömer Fatih Parlak, "On Syphilis in the Ottoman Empire and Turkish History Writing" (Unpublished Master's Thesis, Eastern Mediterranean University, 2012). Yakın zamanlarda yapılan bir çalışma için ayrıca bkz. Yıldırım, "The Age of the Perplexed," 195–208.

31 Bu tabir İbn Sellûm'a aittir. Zekiye Gül Elbir, "Salih Bin Nasrullah (İbn Sellum El-Halebi) Gayetü'l-Beyan Fi Tedbirî Bedenî'l-İnsan (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Furat Üniversitesi, 2000), fol. 284b. Hayâtîzâde "marazan-ı ceditân" tamlamasını kullanmaktadır. Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, "Resâilü'l-Müşfiyye Li'l-Emrâzi'l-Müşkile," 1693, fol. 2a, Süleymaniye Kütüphanesi, Selim Ağa Koleksiyonu 868.

Hastalığın kökenlerine dair ikisinin de kaynağı muhtemelen Daniel Sennert'tır.³² Ama Hayâtîzâde adeta bir hikâye anlatıcısı gibi, hastalığın ortaya çıkışına sebep olan olayları ve buna binaen nasıl isimlendirildiğini (*vech-i tesmîye*) detaylıca sayıp döker. Buna göre, 1493 yılında birkaç İspanyol gemisi "artık Yeni Dünya diye bilinen" ve batıda bulunan Hind İklimi'ne ulaşmışlar ve buranın bir kısmını fethetmişlerdir.³³

Hayâtîzâde'nin yazdığına göre [İspanyollar] bu hastalığı ilk kez bu diyarda görmüşlerdi ve orada bundan mustarip olmayan tek bir "âdem" yoktu. Bir süre orada kaldıktan sonra nihayet anavatanlarına geri döndüklerinde bu hastalığı da beraberlerinde getirdiler. Onları takiben Fransa ve Felemenk gemileri de Yeni Dünya'ya gittiler ve aynı şekilde bu hastalıkla geri döndüler.³⁴ Hastalık, böylelikle tüm Avrupa'ya yayıldı; Mısır'da ve İstanbul'da duyulur oldu.³⁵ Bahsi geçen halkların hepsi bu hastalıkla birlikte dönmüş oldukları için hastalığın isimlendirilişini birbirlerine isnat ettiler; yani kimi için bu İspanya veya Felemenk marazıyken kimi için *Fransa marazı*ydı. Ama Fransa marazı olarak bilinegelmiş olup; Osmanlı diyarında ise Frenk yani Avrupa marazı olarak bilinir.³⁶ Hem İbn Sellûm hem Hayâtîzâde hastalığın bulaşıcı (*sârî*) karakterine vurgu yapar. Ne var ki bulaş yollarını detaylıca tartışan Hayâtîzâde'dir. Doğrudan bir ahlakî söylem halini almasa da, Avrupa'da o dönemde frengi hastalığının yayılmasına dair suçlayıcı iddiaların odak noktası olan fuhuş söylemi, Hayâtîzâde'nin retoriğinde de yer alır.³⁷ Ona göre, bulaşıcılığın esas sebebi "*fahişe avratla*" cinsel ilişkidir.³⁸ Hatta, ona göre cinsel ilişki kadının "*hayuz vaktinde*" olursa hastalığın tesiri daha kuvvetli olacak; şiddetli ateşle seyredecektir.³⁹ Ama hasta biriyle birlikte yiyip içmek, aynı yatakta uyumak, elbisesini giymek, hamam sonrasında aynı silecek eşyayı kullanmak gibi şeyler de bulaş için yeterlidir. Biri, hasta biriyle sarılsa ya da öpüşse nefes yoluyla bulaş olur.⁴⁰

32 Hayâtîzâde hastalığın ortaya çıkış hikayesine dair kaynağının Daniel Sennert (*Senertos Hekim*) olduğunu açıkça belirtir. Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, "Resâilü'l-Müşfiyye Li'l-Emrâzi'l-Müşkile," fol. 49b. Hikayedeki paralelliğe ve başka yerlerde Sennert'a referans veriyor olması sebebiyle, muhtemeldir ki İbn Sellûm'un kaynağı da aynıdır.

33 Hayâtîzâde bu tarihi "*Hazret-i İsa salavâtullâh-ı âlâ nebiyyinâ ve aleyh hazretlerinin târih-i velâdetinden bin dörtyüz toksan üç tarihinden*" diyerek miladi takvimde not eder. Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, fol. 49b; Bu tarih İbn Sellûm tarafından "*tarih-i hicriyyenin tokuz yüzine yakın zamanda*" demek suretiyle hicri takvimde yazar. Elbir, "Salih Bin Nasrullah (İbn Sellum El-Halebi) Gayetü'l-Beyan Fi Tedbiri Bedenî'l-İnsan (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)," fol. 284b.

34 Anlatının buraya kadar olan kısmı için bkz. Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, "Resâilü'l-Müşfiyye Li'l-Emrâzi'l-Müşkile," 49b–50a.

35 Bu kısmı İbn Sellûm vurgulamaktadır. Hastalığın Avrupa'ya "yayılrken" Mısır ve İstanbul'da "şayi" olması, İbn Sellûm'un bu hastalığın Osmanlı topraklarında salgın boyutlarına ulaşmadığı kanaatine yorulabilir. Elbir, "Salih Bin Nasrullah (İbn Sellum El-Halebi) Gayetü'l-Beyan Fi Tedbiri Bedenî'l-İnsan (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)," fol. 284b.

36 Hastalığın isimlendirilme meselesini yalnızca Hayâtîzâde anlatır. Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, "Resâilü'l-Müşfiyye," fol. 50a.

37 Frenginin, erken modern Venedik'te cinsiyet ve sınıf temelli bir ötekileştirme aracı haline gelmesini tartışan bir çalışma için bkz. Laura J. McGough, *Gender, Sexuality, and Syphilis in Early Modern Venice: The Disease That Came to Stay*, Early Modern History: Society and Culture (Houndmills, Basingstoke, Hampshire [England]; New York, NY: Palgrave Macmillan, 2011).

38 Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, "Resâilü'l-Müşfiyye Li'l-Emrâzi'l-Müşkile," fol. 54a.

39 Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, 54a.

40 Hayâtîzâde'nin frengi risalesinin dördüncü bölümü hastalığın sebepleri ve bulaş yollarıyla ilgilidir. Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, fol. 53b–55b.

Frenginin on yedinci yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı dünyasındaki etiyolojik tasavvurunu bu şekilde özetlemek mümkündür. Ancak hastalığın Osmanlı dünyasında tıbbileştirilmesinin bu hekimlerle başladığını söylemek hata olur. Zira, yukarıda da bahsedildiği üzere, 1505 yılında yazılmış *Alâim-i Cerrâhîn*'in son kısmı, yazarı İbrahim bin Abdullah'ın "Frenk uyuzu" diye nitelendirdiği frengi üzerinedir. Nuran Yıldırım'ın çalışmalarından bildiğimiz üzere, *Alâim*'in yazarının hastalığın hem Yunanca hem de Latince eserlerdeki ele alınışına hâkim olduğu açıktır. Zira İbrahim, Türkçe Frenk uyuzu olarak bilinen bu hastalığın Yunanca *kurha* ve Frenk dilinde de *mal-i françise* (mal français, Fransız hastalığı) olduğunu not eder.⁴¹ Ancak yazar hastalığın ortaya çıkışından bahsederken Hayâtîzâde ve İbn Sellûm'unakilere nazaran Yeni Dünya anlatısına hiç yer vermez. Bunun yerine, *Alâim*'de üç farklı teorinin not edildiğini görürüz: (1) Bu hastalık Nuh zamanından beri vardır. (2) Musa zamanından beri vardır. (3) Her bin yılda bir bozuk hava sebebiyle zuhur eden bir hastalıktır.⁴² *Alâim*'in yazılış tarihinin 1505 olduğunu düşündüğümüzde, son teori ilginç bir noktaya temas eder. Zira bunun, yazarın bahsi geçen "bin yılda bir" zuhur etme olayına tanıklık etmesine bir gönderme olması çok muhtemeldir. Öyle ki frenginin Avrupa'da en şiddetli epidemik boyutlara ulaştığı dönem bu ilk temas dönemidir.⁴³ Sonrasında ise hastalık epidemik olmaktan çıkıp endemik hale gelmiş, salgınlar üretmektense bilhassa şehir hayatında var olmaya devam eden bir olgu halini almıştır.⁴⁴ Dolayısıyla, İbrahim'in eserinde frengi üzerinde durmak istemesi, bu hastalığın o dönemin tıp dünyasının en öncelikli meselelerinden biri olmasıyla açıklanabilir. Avrupa'da frenginin tıbbileştirildiği dönemle çağdaş olan bu metinde Yeni Dünya'yla ilgili hiçbir bahsin olmaması ise hastalığın Yeni Dünya kökenlerine dair anlatının sonradan yaygınlaşmasıyla açıklanabilir. Bu durum, frenginin erken modern Avrupa'da kültürel bir mit haline dönüştürülerek bir ötekileştirme aracı olarak kullanıldığını iddia eden araştırmalarla da örtüşür.⁴⁵ Zira Kolomb'un keşifleri öncesinde Eski Dünya'da sifilis hastalığının varlığını gösteren araştırmaların sayısı her geçen gün artmaktadır.⁴⁶

Bunun ötesinde İbrahim bin Abdullah'ın cıva ve bitkisel kökenli tedavi formüllerini tecrübe üzere aktarması, kendisinin hastalığı teşhis ve tedavi etme fırsatı buldu-

41 Yıldırım, "Alâim-i Cerrâhîn'de Frengi," 45.

42 İbrahim bin Abdullah, *Alâ'im-i cerrâhîn: Cerrâh-nâme: (inceleme - metin - dizin - tıpkıbasım)*, der. Mehmet Gürelek, 1. baskı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayınları Bilim ve felsefe serisi, 74 32 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 220.

43 Montpellier Tıp Okulu'nun meşhur isimlerinden Jean Astruc (ö. 1766), 18. yüzyılda, frengi üzerine o zamana kadar yazılan yüzlerce eseri temel alarak, hastalığın yayılmasını ve mutasyonunu altı dönem halinde inceler: 1494-1516, 1516-1526, 1526-1540, 1540-1550, 1550-1562, 1562-1672. Buna göre 1494-1516 yılları arasında kapsayan ilk evre en şiddetli dönemdir. Bu evre bütün yaştan insanları içermiştir. İlerleyen süreçlerde hastalığın virülansı azalmıştır. Eugenia Tognotti, "The Rise and Fall of Syphilis in Renaissance Europe," *Journal of Medical Humanities* 30, sy. 2 (June 2009): 107, <https://doi.org/10.1007/s10912-009-9079-3>.

44 Tognotti, "The Rise and Fall of Syphilis"

45 Bu tartışmaları gündeme taşıyan en temel kaynaklardan biri için bkz. Jon Arrizabalaga, John Henderson, ve Roger Kenneth French, *The Great Pox: The French Disease in Renaissance Europe* (New Haven: Yale Univ. Press, 1997).

46 Mesela 13. yüzyıl Anadolu'sunda İznik'te frenginin varlığını tespit eden bir çalışma için bkz. Yılmaz Selim Erdal, "A Pre-Columbian Case of Congenital Syphilis from Anatolia (Nicaea, 13th Century AD)," *International Journal of Osteoarchaeology* 16, sy. 1 (January 2006): 16-33, <https://doi.org/10.1002/oa.802>. Bu konu hakkındaki tartışmalar, Kolomb öncesi tezi ve Kolomb sonrası hipotezi şeklinde iki karşı tez halinde sürmektedir. Ancak, hastalığın erken modern dönemden itibaren Yeni Dünya'yla ilişkilendirilmesi dolayısıyla paleontolojik veriler Yeni Dünya meselesiyle ilgili tartışmalardan bağımsız olarak ele alınmalıdır. Zira hastalığın Kolomb öncesi dönemde de var olduğunun tespiti, tarihsel aktörlerin aldıkları pozisyonu değiştirmez. Aksine, bu hastalık önceden de Eski Dünya'da mevcut idiyse, niye bunun Yeni Dünya'yla ilişkilendirildiği sorusu önem kazanır.

ğunu bize gösterir. Kendisinden neredeyse iki yüz sene sonra, Hayâtîzâde de cıva uygulamalarıyla ilgili olarak Rönesans hekimleri Gerolamo Cardano (ö. 1576), Felix Platter (ö. 1614) ve Daniel Sennert'in görüşleriyle ilgili detaylıca bir tartışma sunacak ama kendisinin cıva bazlı uygulamaları hiçbir zaman kullanma fırsatı bulamadığını not edecekti.⁴⁷ Hayâtîzâde'nin cıva kullanmamasını, hastalığın görülme sıklığının azalmasından ziyade, tercih meselesi olarak değerlendirmek daha yerinde bir yaklaşım olur. Çünkü cıvanın hastanın beden bütünlüğüne ve genel sağlığına verdiği zarar, Hayâtîzâde'nin gündemindedir. Üstelik İbrahim bin Abdullah'ın frengi bahsini yazdığı zamandan kendi zamanına kadar geçen sürede frengi için bitkisel kökenli yeni tedavi yöntemleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Bunlar dört tanedir: Biri Çin coğrafyasına ait çöğçindir.⁴⁸ Üçü ise Yeni Dünya'ya has olan sasafras (*sassafras*), saparina (*sarsaparilla smilax*) ve palo santo (*lignum vitae/guaiacum officinale*) bitkileridir.

İbn Sellûm ve Hayâtîzâde, sasafras, saparina ve palo santunun Yeni Dünya'da bulunduğunu ve dolayısıyla geçmiş alimler tarafından bilinmediklerini vurgularlar. Hayâtîzâde'nin sıralamasına bakılacak olursa, frengiye karşı en etkili olan, Peru'da yetişen saparina otudur.⁴⁹ Yerden dört-beş arşın uzun olan bu bitkiyi, önce Avrupa'ya, oradan da İstanbul'a getirirler. Etki sıralamasına göre saparinayı, palo santo dedikleri, Türkçede peygamber ağacı olarak bilinegelmiş ağaç takip eder. En son sırada ise Florida'da yetiştiği not edilen sasafras gelir. Ancak sasafras, palo santo gibi dozaşımalarının ciddi sorunlara sebebiyet vermediği, her yaştaki hastada kaynatılıp içilebilen bir bitki olduğu için yine de tercih sebebidir. Hayâtîzâde'nin buradaki kaynağı, Yeni Dünya'dan gelen bitkilerin bir farmakopesini yapıp Avrupa dünyasına tanıtmış olmakla tanınan hekim Nikolas Monardes'tir (ö. 1588). Monardes'in 1560'larda İspanyolca yazıp yayınladıkları, 1600'lere gelindiğinde Latinceye ve birçok vernaküler Avrupa diline çevrilmişti.⁵⁰ Son araştırmaların gösterdiği üzere, Monardes Osmanlı dünyasında on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren bilinmekteydi.⁵¹ Peygamber ağacını anlatırken Latince yaygın olan

47 "Amma bu fakir zıkr olunan etibbânın tedbirlerinde ekseriya hata olmayub isabetlerine şehadet eyler iken duhn-ı mezbûri maraz-e efrence müddet-i ömrümde istimâl eylemek vâki olmadı." Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, "Resâilü'l-Müşfiyye Li'l-Emrâğ'i'l-Müşkile," fol. 77a.

48 Çöğçini ya da Çin kökü, frengiye dair endişenin yükselişe geçmesiyle birlikte 16. yüzyıldan itibaren bir tedavi yöntemi olarak talep görmeye başlamıştır. Yeni Dünya'dan gelen ve Sarsaparilla olarak bilinen *Smilax* türlerin Avrupa'da daha çok rağbet görmeye başlaması üzerine, çöğçini küresel olarak talep gören bir ticari nesne haline gelmiştir. Anna E. Winterbottom, "Of the China Root: A Case Study of the Early Modern Circulation of *Materia Medica*," *Social History of Medicine* 28, sy. 1 (Şubat 1, 2015): 22–44, <https://doi.org/10.1093/shm/hku068>. Hayâtîzâde ve İbn Sellûm'un çöğçini bahisleriyle ilgili daha detaylı bir değerlendirme için Duygu Yıldırım'ın doktora tezine bakılabilir: Yıldırım, "The Age of the Perplexed" 200–205.

49 Seçil Yılmaz, saparinanın (sarsaparilla) 1890'larda Batı Karadeniz bölgesinde yaşayanlar tarafından frengi tedavisinde kullanıldığını, yerel hekim Sadık Mustafa'nın mektupları üzerinden tespit eder. Seçil Yılmaz, "Love in the Time of Syphilis: Medicine and Sex in the Ottoman Empire, 1860-1922" (Unpublished Doctoral Dissertation, City University of New York (CUNY), 2016), 65. Bu durum, Yeni Dünya bitkilerinin kullanım alanın yüzyıllar içinde daha da genişlediğinin göstergesidir. Aynı zamanda bu makalede tartışılan yerleşme hikayesini bütüncül olarak okuyabilmek adına önem arz eder.

50 Alisha Rankin, "New World Drugs and the Archive of Practice: Translating Nicolás Monardes in Early Modern Europe," *Osiris* 37 (Haziran 1, 2022): 67–88, <https://doi.org/10.1086/719221>.

51 Monardes'in bütün bahsinin İbn Jani tarafından 16. yüzyılda Şam'da yapılan Arapça çevirisine dair bir tartışma için bkz. Aslıhan Gürbüz, "From New Spain to Damascus: Ottoman Religious Authorities and the Making of Medical Knowledge on Tobacco," *Early Science and Medicine* 26, sy. 5–6 (Aralık 2021): 569–574, <https://doi.org/10.1163/15733823-12340031>. Aynı zamanda, Monardes'le benzerlikleri (ve farklılıkları) bulunan, Arapça bir bütün risalesinin, 17. yüzyılın ilk yıllarında Türkçe'ye yapılan bir tercümesiyle ilgili bkz. Aleksandar Shopov, "Between the Pen and the Fields: Books on Farming, Changing Land Regimes, and Urban Agriculture in the Ottoman Eastern Mediterranean ca. 1500-1700" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2016), fols. 270–271.

terim *guaiacum* yerine, doğrudan İspanyolca terim olan *palo santo*yu kullanması, Hayâtîzâde'nin Monardes'in orijinal İspanyolca metnini kullanmış olabileceğini düşündürse de müellifin ismini kaydediş biçimi (*Nikolaus Monardus*) ortografik olarak Latinceyi andırır. Ancak, İspanyolca orijinal kaynağı kullanmış olması da külliye ihtimal dışı bırakılmamalıdır.⁵² Muhtemeldir ki İbn Sellûm'un birincil referans kaynağı da Monardes'ti. Ancak bunu açıkça belirten sadece Hayâtîzâde'dir.

Bu iki hekimin bu bitkilerin yeniliğine dair yaptıkları vurgu ve detaylı izahları, tıpkı frengi gibi tarihçilerin ilgisini çekmiştir. Ancak bu bitkilerin Osmanlı dünyasına ne zaman giriş yapmış olabilecekleri sorgulanmamış, dolayısıyla istemsizce bile olsa bu bitkilerin tıbbileştirilmesinin ancak geç on yedinci yüzyılda bu iki hekimle birlikte gerçekleştiğine dair bir kanı oluşmuştur. Bu tıbbileştirme sürecinin, on yedinci yüzyılın erken zamanlara kadar çekilebileceğinin halihazırdaki en güçlü kanıtı, Sakızlı İsa Efendi'nin *Devâü'l-Emrâz* adlı eserinde bulunur. I. İbrahim'in hekimbaşısı olarak tanıdığımız Sakızlı İsa'nın, bu eserini 1640'ların başında kaleme aldığı düşünülmektedir.⁵³ *Devâ* yaklaşık 400 tane rahatsızlığın incelemesini yapar ve tedavileri üzerine detaylı gözlemler sunar. Bu hastalıkların Türkçe, Latince, Arapça, Farsça, Yunanca ve bazen de İspanyolca gibi vernaküler Avrupa dillerindeki karşılıklarını verir.⁵⁴ Tıpkı *Nizamü'l-Edviye*'de de gördüğümüz gibi, bu durum İsa Efendi'nin ansiklopedik meraklarıyla doğrudan örtüşür.⁵⁵ *Devâ*'da frengiden, "*enva-i gudde ve emrâz-ı frenk*" başlıklı 351. kısımda bahsedilir.⁵⁶ Hastalığın çeşitli dillerdeki isimlendirilmesinden ve ilişkili hıtlardan bahsedildikten sonra ilaçlara geçilir. İsa Efendi'nin önerdiği ilaçlar hastalığın seviyesine veya sorunlu olduğu düşünülen hıta göre değişir. Çeşitli şekillerde hazırlayıp tüketmek için listelenen müfredatın içinde *çöpçini*, *sasafras*, *salsaparina* ve *gayaku* da vardır.⁵⁷ İlerleyen zamanlarda, Kütahya kopyasının okuyucularından birinin derkenara düştüğü not ilgi çekicidir. Buna göre "*salsaparina* saparinadır; *gayaku* peygamber ağacıdır; *sasafras* ise meşhur bir ağaçtır."⁵⁸ Bu noktada *gayaku* yani *guaiac* üzerine yapılacak tartışma önem arz eder.

52 Bu meseleyle ilgili bir tartışma için Brill'in *Translating Cultures in the Early Modern World* serisinde Giancarlo Casale ve Ann Thomson'un derlediği bir kitapta yayınlanacak şu yazıya bakılabilir: Tunahan Durmaz, "Ottomanisation of Renaissance Medicine: A Discussion of Hayâtîzâde's Healing Treatises for Formidable Diseases."

53 Sakızlı İsa ve *Devâü'l-Emrâz* hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Akdağ, "Sakızlı İsa Efendi'nin Deva-i Emraz İsimli Eseri," *Sakızlı İsa Efendi ve Nizamü'l-Edviye'si Üzerine İncelemeler*, der. Sibel Murad ve Mücahit Kaçar (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021).

54 İçeriğinde bunun gibi birçok önemli referans noktası bulunmasına rağmen, Sakızlı İsa'nın ve *Devâü'l-Emrâz*'ının tıp tarihçilerinin gündemine girmesindeki bu gecikmenin sebebi, Adivarcı tartışmaların araştırmacıların gündemini belli kaynaklar üzerinde tutmasıdır. Bugün artık *Osmanlı Türklerinde İlim* Batılılaşmacı ve indirgeyici bakış açıları sebebiyle eleştiriliyor olsa da bu durum hâlâ bu tartışmaların ne kadar etkili olduğunun da bir göstergesi olmalıdır. Öyle ki 17. yüzyılın üç önemli hekimi (Emir Çelebi, İbn Sellûm, Hayâtîzâde) Adivar'ın doğrudan gündemiyken, Sakızlı İsa Efendi ve külliâtından, ansiklopedik ve çok dilli doğasına rağmen *Osmanlı Türklerinde İlim*'de sadece tek cümleyle bahsedilir. Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 158. Nitekim sonraki tartışmalar da genelde bahsi geçen üç hekimin yazdıkları üzerinden yapılmış, İsa Efendi ve külliâtı yakın zamana kadar tarihçilerin gündeminde olmamıştır.

55 *Nizamü'l-Edviye* için bkz. Sakızlı İsa Efendi, *Nizamül Edviye*, der. Sibel Murad ve Mükerrerem Bedizel Aydın (Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2019).

56 Sakızlı İsa Efendi, "*Devâü'l-Emrâz*," Kütahya Zeytinoğlu Halk Kütüphanesi 401, fol. 321b.

57 Sakızlı İsa, *gayaku* ağacının frengi hastalığına faydalarını ve bu doğrultudaki kullanım şekillerini *Nizamü'l-Edviye*'de de anlatmıştır. Buna göre kıyın, zeravend-i müderrec, şahtere gibi birtakım edviyeyle birlikte *gayaku* suda yirmi dört saat bekletilir. Bu süreç sonunda süzülen su bir sırça kaptaki saklanarak önerilen miktarlarda tüketilir. *Nizamül Edviye*, 639.

58 A.g. elyazması, "*Devâü'l-Emrâz*," fol. 322a.

Hayâtîzâde bu ağaçtan palo santo olarak söz eder, Türkçeye de peygamber ağacı olarak geçtiğini kaydeder. İbn Sellûm'un *Gâyetü'l-Beyân*'ın farmakopya kısmında yazdıkları Hayâtîzâde'ye göre çok daha geniştir. Buna göre, palo santonun Türkçesi mübarek ağaç demektir. Dişbudak ağacı olarak da bilinen lisanü'l-asafir ağacına benzer.⁵⁹ Çok yaygın olarak her yerde temin edilebilir. Hatta öyle ki bıçak sapı ve tarak yapımında kullanılır. Dışı sarı renk ama içi siyaha dönük bu ağacın faydaları saymakla bitmez. Kaynatıp suyu içildiğinde, idrar yollarına fayda sağlar. Hayli terleticidir bu sebeple soğuk mizaçlı hastalıkların çoğunda faydalıdır. Elbette, Yeni Dünya'nın hastalığı olan frenginin de ilacıdır.⁶⁰

İbn Sellûm'un anlattıkları, palo santonun, *Gayetü'l-Beyân*'ın yazılmış olduğu 1660'lı yıllarda Osmanlı dünyasında çoktan yerleşmiş olduğunu bize gösterir. İsa Efendi'nin hem *Devâ'da* hem de *Nizâmü'l-Edviye*'de *gayaku* ismini kullanmakla yetindiği palo santo adı 1640'lardan 1670'lere gelene kadar dilde yerleşmeye uğrayarak muhtemelen önce tam çevirisi olan mübarek ağaç, sonra da peygamber ağacı ismiyle anılır olmuştur. Ama bu bitkinin kullanımı o kadar yaygın bir hal almıştır ki frengi tedavisinin de ötesinde gündelik hayatın her alanında var olmaya başlamıştır.⁶¹ Bu durum elbette palo santonun Osmanlı dünyasında ne zamandan beri tanındığı sorusunu gündeme getirmektedir. Buna değinmeden önce elbette peygamber ağacının Avrupa kıtasına giriş serüvenini anlamak gerekir.

Herhangi bir ticari kayıt bulunmaması sebebiyle kesin değilse de genel kabul palo santonun İspanyol dünyasına 1508 yılı öncesi girdiği yönündedir.⁶² Frengi tedavisinde kullanımına dair ilk yazılar da 1510'lara kadar ortaya çıkmıştır.⁶³ Kendisi de frengiden muzdarip olan Ulrich von Hutten'in yazdığı 1519 tarihli kitapçık, palo santo üzerine yazılan ilk metinlerin en önemlisi olup, bitkinin kullanımı açısından uzun yıllar boyunca referans kaynağı olarak kalmıştır.⁶⁴ Ancak Hutten, meşhur eserini tamamlamadan önce de palo santonun frengi tedavisinde kullanımının en büyük destekçilerinden biridir. Öyle ki 1518'de Nüremberg Patriği Willibald Pirckheimer'a yazdığı mektubunda, henüz adı olmayan ve ağaçtan yapılan bir ilaçtan bahseder. Çok etkili olan bu ilaç için önce Tanrı'ya sonra da Augsburg'lu Fugger ailesine şükran borçludur.⁶⁵

59 İbn Sellûm sadece lisanü'l-asafirden bahseder. Lisanü'l-asafir diş budak ağacıdır. Bkz. Fırat Tuna, "Hezâr Esrâr Adlı Tıp Kitabının Latin Harflerine Aktarılması ve Tasnif Çalışması" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2016), 146.

60 Bu kısmın tamamı için bkz. Elbir, "Salih Bin Nasrullah (İbn Sellum El-Halebi) Gayetü'l-Beyan Fi Tedbiri Bedenî'l-İnsan (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)," fol. 55a-55b.

61 Mesela, palasanta (palo santo) Evliya Çelebi'nin de sıklıkla bahsettiği ağaçlardan biridir. İstanbul'da mahafeciler esnafı tarafından, çimşir, santa ve kızılılık ağaçlarıyla birlikte cendere yapımında kullanılır. Evliya Çelebi b. Derviş Muhammad Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi / Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*, der. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, and Robert Dankoff, 1. baskı, II. Kitap (İstanbul: Yapı Kredi Kültür, 1998), 341.

62 Bu tarihi 1508 olarak kaydeden bir yazı için bkz. Ivana Bičák, "From Praising the Remedy to Eulogising the Patient: Cristóbal de Castillejo's Satire of Guaiac in Early Modern Spain," *Social History of Medicine* 37, sy. 1 (June 28, 2024): 141-59, <https://doi.org/10.1093/shm/hkad072>.

63 Yohei Kikuchihara ve Hiro Hirai, "Syphilis in Renaissance Medicine," in *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, der. Marco Sgarbi (Cham: Springer International Publishing, 2020), 3182, https://doi.org/10.1007/978-3-319-02848-4_406-3.

64 Kikuchihara ve Hirai, 3182.

65 Thomas J. Bedenek, "The Influence of Ulrich von Hutten's Medical Descriptions and Metaphorical Use of Medicine," *Bulletin of the History of Medicine* 66, sy. 3 (1992): 359.

Fugger ailesi, on dördüncü yüzyılın sonunda tekstil tüccarlığı yapan bir aile olarak ekonomik güç kazanmış, sonraki yüzyılın sonlarına doğru ise Tyrol bölgesindeki gümüş üretimini kontrol altına alarak Avrupa'nın en zengin ailelerinden biri haline gelmiştir.⁶⁶ Öyle ki 1519'da Fugger'ler, I. Charles'a imparator olması için rüşvet olarak kullanacağı parayı borç olarak tahsis edecek kadar zengindirler.⁶⁷ I. Charles, nihayet İspanya Kralı olmasının akabinde hem borcunu ödeyecek hem de Fugger'lerden aldığı bu desteğin karşılığını onlara bazı ticari tekel imkanları sunarak verecektir.⁶⁸ Ailenin bir bölümünün İspanya'ya taşınmasına sebep olacak kadar karlı bu tekel imkanlarının belki de en önemlisi palo santo ticaretiydi.⁶⁹ Frenginin Avrupa'yı kasıp kavurduğu, cıvanın kahredici etkilerine maruz kalmamak için bir alternatife muhtaç olunan bu dönemde, Fugger'ler zenginliklerine zenginlik katmak için yeni bir imkan elde etmişlerdi. Sadece palo santonun ticaretini ellerinde tutmakla kalmadılar, ayrıca ağacın tıbbi kullanımı yaygınlaştıracak atımlarda da bulundular. Öyle ki kendi şehirleri olan Augsburg'ta, sadece palo santonun kullanımına imkân tanıyan *Holzhaus* (ağaç evi) isimli frengi hastaneleri kurdular.⁷⁰

On yedinci yüzyılda daha da büyük bir ilgi odağı haline gelecek olsa da, palo santo tedavisi on altıncı yüzyılın ikinci yarısında önem kaybetti.⁷¹ Aynı zamanlarda Fugger'ler, Macar Krallığı'nın kendilerine yarattığı sorunlarla mücadele ediyorlardı.⁷² Macar Kralı Ferdinand'ın (salt. 1556-1564) Fugger'lerin tekelinde bulunan madenleri ele geçirmek istemesi ve ticaret sırlarını vermeleri için zorlaması dolayısıyla, ailenin o zaman başında bulunan Anton Fugger (ö. 1560), Macaristan'daki iştirâklerini gözden çıkartmıştı. Marianna D. Birnbaum'un yazdığı üzere, bu dönem muhtemelen Anton'un Türklerle ticaret yapma fikrini benimsemesine yol açmıştı.⁷³ Fugger'lerin sadık bir çalışanı olan Hans Dernschwam'ın (ö. 1568) işte tam da 1553'te Osmanlı sarayını ziyaret etmek için yola çıkması enteresandır. Birnbaum, Dernschwam'ın Fugger'ler adına ticaret elçiliği yapmak için elimizde yeteri kadar kanıt olmadığını not eder. Ama bu durum palo santonun Osmanlı dünyasına girişiyle ilgili bir hipotez üretmek konusunda bize imkan sağlayabilir. Avrupa'da önem kaybettiği bir dönemde, Fugger'ler palo santoyu Dernschwam aracılığıyla Osmanlı'ya pazarlamayı düşünmüş olabilirler. Elbette bu iddia, ciddi kanıtlara muhtaçtır. Ancak, palo santonun Osmanlı sarayına girmek için uzunca süre beklemediğini düşünmek pek yanlış olmaz. Zaten Osmanlı entelektüellerinin fikrini meşgul etmek için on yedinci yüzyılı beklemediği su götürmez bir gerçektir. Öyle ki 1580'lerde III. Murat için yazılmış *Târih-i Hind-i Garbî*, guayacan olarak andığı bu bitkinin Porto Riko'da yetiştiğini yazar. Kaynatılmış suyunun Frenk marazına hayli faydalı olduğunu not etmekten de geri kalmaz.⁷⁴

66 Philip Ball, "Old Conflicts of Interest," *Nature Materials* 1, sy. 2 (October 1, 2002): 92–92, <https://doi.org/10.1038/nmat734>.

67 Ball.

68 David Saenz Sucunza, "The Strange Case of Guaiacwood," *Mètode*, sy. 88 (2016), <https://metode.org/issues/article-revistas/the-strange-case-of-guaiacwood.html>.

69 Saenz Sucunza.

70 Guenter B. Risse, *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals* (New York Oxford: Oxford university press, 1999), 215.

71 Kikuchihara ve Hirai, "Syphilis in Renaissance Medicine," 3182.

72 Marianna D. Birnbaum, "The Fuggers, Hans Dernschwam, and the Ottoman Empire," *Südost Forschungen* 50 (1991): 121.

73 Birnbaum, 124.

74 Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World*, 175.

Sonsöz

Bu çalışmada, Yeni Dünya keşiflerinin Osmanlı dünyasındaki etkilerini ön plana çıkararak, Osmanlı tıbbının erken modern dönemde geçirmiş olduğu dönüşüm üzerine yapılan tartışmalara bir katkıda bulunulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda, geç on yedinci yüzyıl Osmanlı hekimleri İbn Sellûm ve Hayâtîzâde'nin yeni olduğunu iddia ettikleri hastalıklardan biri olan frengiye dair hiçbir şeyin esasen bu döneme özgü olmayışı, tıp bilgisindeki yenilik ve dönüşüm tartışmalarının kökenini geriye çekmek gerektiğinin bir göstergesidir. On yedinci yüzyılın sonunda ortaya çıkan bir yeni kimyasal tıp anlatısındansa, Osmanlı hekimlerinin Rönesans tıp metinlerine göstermiş oldukları ilgiyi, Avrasya kıtasının batısında on beşinci yüzyılın sonundan itibaren ciddi değişiklikler yaratan Amerika keşifleri ve bunun getirdiği karşılaşmalar üzerinden okumak; periyodik sınırlamalara takılmadan daha bütüncül bir bakış açısı kazanmamızı sağlayabilir. Aynı zamanda, tarihçinin tespit ettiği yeniliklerden, tarihsel aktörlerin şahit olduğu yenilikleri incelemek adına da fırsatlar sunabilir. Ama şu da vurgulanmalı ki buradaki amaç, Osmanlı tıbbındaki dönüşümü sadece Yeni Dünya keşifleriyle sınırlamak değildir. Aksine yeni olduğunu gördüğümüz her olguyu topyekûn birlikte ele almaktansa, sadece tıbbi literatüre bağlı kalmadan, tekil analizler yaptığımızda, bu dönüşümü daha iyi okuyabileceğimiz fikrini önermektir.

Bu tartışmaların derinleştirilebilmesi adına, daha çeşitli arşiv malzemesinin ve elyazmalarının araştırmaya dahil edilmesi bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle bahsi geçen Yeni Dünya *materia medica*'sının her birinin ayrı ayrı incelenmesi, Osmanlı dünyasının bu yeni bitkilerle nasıl tanıştığını ve etkileşime geçtiğini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, aktar terekeleri, helvahane defterleri⁷⁵ gibi kayıtlar üzerinden yürütülecek incelemeler, hem söz konusu bitkilerin Osmanlı dünyasında nasıl yaygınlaştığını hem de Osmanlı tıbbının Yeni Dünya keşifleriyle nasıl dönüştüğünü daha etraflıca irdeleyebilme imkânı sunacaktır. Palo santo ile birlikte ele alınacak diğer iki Yeni Dünya ağacı olan sasafra ve saparına (*sarsaparilla*) üzerine yapılacak incelemeler, bu araştırmanın ileriki aşamalarını şekillendirecektir.

KAYNAKÇA

Yayınlanmamış El Yazmaları

Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi. "Resâilü'l-Müşfiyye Li'l-Emrâzi'l-Müşkile," 1693. Süleymaniye Kütüphanesi, Selim Ağa Koleksiyonu 868.
Sakızlı İsa Efendi. "Devâü'l-Emrâz," Kütahya Zeytinoğlu Halk Kütüphanesi 401.

Yayınlanmış El Yazmaları

Evliya Çelebi b. Derviş Muhammad Zillî. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi / Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*. der. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, and Robert Dankoff. 1. baskı. II. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Kültür, 1998.
İbrahim bin Abdullah. *Alâ'im-i cerrâhîn: Cerrâh-nâme: (inceleme - metin - dizin - tıpkıbasım)*.

⁷⁵ Arslan Terzioğlu, der., *Helvahane Defteri ve Topkapı Sarayında Eczacılik = Eine Bisher Unbekannte Handschrift Über Die Herstellung Der Arzneien Im Topkapı-Schloss in Istanbul Und Ihre Bedeutung Für Die Geschichte Der Pharmazie*, Tıpkı Basımlar Dizisi 7 (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1992).

der. Mehmet Gürlek 1. baskı. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayınları Bilim ve felsefe serisi, 74 32. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.

Sakızlı İsa Efendi. *Nizamü'l Edviye*. der. Sibel Murad and Mükerrerem Bedizel Aydın. Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2019.

Kitap, Makale ve Tezler

- Adivar, Abdülhak Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. 4. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- Akdağ, Ahmet. "Sakızlı İsa Efendi'nin Deva-i Emraz İsimli Eseri." In *Sakızlı İsa Efendi ve Nizamü'l Edviye'si Üzerine İncelemeler*, der. Sibel Murad and Mucahit Kaçar. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021.
- Arıcı, Mustakim, ve Esra Aksoy. "Tıbb-ı Cedid Ne Kadar Yenidir? Osmanlı Tıbbında Yenilik Tartışmaları ve Yeninin Mahiyeti (1650-1750)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları / Studies in Ottoman Science* 24, sy. 2 (July 6, 2023): 841–76. <https://doi.org/10.26650/oba.1265335>.
- Arrizabalaga, Jon, John Henderson, ve Roger Kenneth French. *The Great Pox: The French Disease in Renaissance Europe*. New Haven: Yale Univ. Press, 1997.
- Bachour, Natalia. "Healing with Mercury: The Uses of Mercury in Arabic Medical Literature." *Asiatische Studien - Études Asiatiques* 69, sy. 4 (2015): 831–66. <https://doi.org/10.1515/asia-2015-1040>.
- , "Iatrochemistry and Paracelsism in the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries." *Intellectual History of the Islamicate World* 6, sy. 1–2 (2018): 82–116. <https://doi.org/10.1163/2212943X-00601008>.
- , *Oswaldus Crolius Und Daniel Sennert Im Frühneuzeitlichen Istanbul*. Vol. 23. Neuere Medizin- Und Wissenschaftsgeschichte. Quellen Und Studien. Herbolzheim: Centaurus Verlag & Media, 2012. <https://doi.org/10.1007/978-3-86226-965-5>.
- Ball, Philip. "Old Conflicts of Interest." *Nature Materials* 1, sy. 2 (October 1, 2002): 92–92. <https://doi.org/10.1038/nmat734>.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2016.
- Bedenek, Thomas J. "The Influence of Ulrich von Hutten's Medical Descriptions and Metaphorical Use of Medicine." *Bulletin of the History of Medicine* 66, sy. 3 (1992): 355–75.
- Biçak, Ivana. "From Praising the Remedy to Eulogising the Patient: Cristóbal de Castillejo's Satire of Guaiac in Early Modern Spain." *Social History of Medicine* 37, no. 1 (June 28, 2024): 141–59. <https://doi.org/10.1093/shm/hkad072>.
- Birnbaum, Marianna D. "The Fuggers, Hans Dernschwam, and the Ottoman Empire." *Südost Forschungen* 50 (1991): 119–44.
- Boyar, Ebru. "Medicine in Practice: European Influences on the Ottoman Medical Habitat." *Turkish Historical Review* 9, no. 3 (November 22, 2018): 213–41. <https://doi.org/10.1163/18775462-00903001>.
- Casale, Giancarlo. *Osmanlı'nın Keşif Çağı*. FOL Kitap, 2023.
- , *The Ottoman Age of Exploration*. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2010.
- Duramaz, Tunahan. "Ottomanisation of Renaissance Medicine: A Discussion of Hayâtîzâde's Healing Treatises for Formidable Diseases (Yayınlanacak)."
- Elbir, Zekiye Gül. "Salih Bin Nasrullah (Ibn Sellum El-Halebi) Gayetü'l-Beyan Fi Tedbiri Bedenî'l-İnsan (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2000.
- Erdal, Y. S. "A Pre-Columbian Case of Congenital Syphilis from Anatolia (Nicaea, 13th Century AD)." *International Journal of Osteoarchaeology* 16, sy. 1 (January 2006): 16–33. <https://doi.org/10.1002/oa.802>.
- Favaretti Camposampiero, Matteo. "Galenism in Early Modern Philosophy and Medicine." In *Encyclopedia of Early Modern Philosophy and the Sciences*, der. Dana Jalobeanu and Charles T. Wolfe, 1–8. Cham: Springer International Publishing, 2020. https://doi.org/10.1007/978-3-319-20791-9_286-1.
- Goodrich, Thomas D. *The Ottoman Turks and the New World: A Study of "Tarih-i Hind-i Garbi" and XVIth-Century Ottoman Americana*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990.
- Gruzinski, Serge. *Orada saat kaç? 16. yüzyılda dünyayı bilme arzusu*. çev. Özcan Doğan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010.
- , *Quelle Heure Est-Il Là-Bas? Amérique et Islam à l'orée Des Temps Modernes*. L'univers Historique. Paris: Editions du Seuil, 2008.
- Günergun, Feza. "Convergences in and around Bursa Sufism, Alchemy, and Iatrochemistry in

- Turkey 1500-1750." In *Entangled Itineraries: Materials, Practices, and Knowledges across Eurasia*, der. Pamela H. Smith. Pittsburgh, Pa: University of Pittsburgh Press, 2019.
- , "Ottoman Encounters with European Science: Sixteenth- and Seventeenth-Century Translations into Turkish." In *Cultural Translation in Early Modern Europe*, der. Peter Burke and R. Po-chia Hsia, 1. edisyon, 192-211. Cambridge University Press, 2007. https://www.cambridge.org/core/product/identifier/CBO9780511497193A021/type/book_part.
- Günergun, Feza, ve Şeref Etker. "From Quinaquina to 'Quinine Law': A Bitter Chapter in the Westernisation of Turkish Medicine." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları / Studies in Ottoman Science* 14, no. 2 (2013).
- Gürbüz, Aslıhan. "From New Spain to Damascus: Ottoman Religious Authorities and the Making of Medical Knowledge on Tobacco." *Early Science and Medicine* 26, sy. 5-6 (2021): 561-81. <https://doi.org/10.1163/15733823-12340031>.
- Gürel, Günseli. "Picturing the New World Marvels: Ottoman Paintings of Flora and Fauna and Political Discourse in the Tarih-i Hind-i Garbi (1583/4)." *Acı'ib: Occasional Papers on the Ottoman Perceptions of the Supernatural*, 2024. <https://doi.org/10.26225/5w5f-gj45>.
- Kâhya, Esin, ve Ayşegül Demirhan Erdemir. *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyet Tıp ve Sağlık Kurumları*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; Osmanlı Serisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Kikuchi, Yohei, ve Hiro Hirai. "Syphilis in Renaissance Medicine." In *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, der. Marco Sgarbi, 1-3. Cham: Springer International Publishing, 2020. https://doi.org/10.1007/978-3-319-02848-4_406-3.
- Küçük, B. Harun. "Arabic into Turkish in the Seventeenth Century." *Isis* 109, sy. 2 (2018): 320-25. <https://doi.org/10.1086/698237>.
- Küçük, Bekir Harun. "Early Enlightenment in Istanbul." Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, San Diego, 2012.
- Küçük, Harun. *Science without Leisure: Practical Naturalism in Istanbul, 1660-1732*. University of Pittsburgh Press, 2019.
- Latour, Bruno. *We Have Never Been Modern*. 3. baskı. Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press, 1994.
- McGough, Laura J. *Gender, Sexuality, and Syphilis in Early Modern Venice: The Disease That Came to Stay*. Early Modern History : Society and Culture. Houndmills, Basingstoke, Hampshire [England] ; New York, NY: Palgrave Macmillan, 2011.
- Parlak, Ömer Fatih. "On Syphilis in the Ottoman Empire and Turkish History Writing." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eastern Mediterranean University, 2012.
- Rankin, Alisha. "New World Drugs and the Archive of Practice: Translating Nicolás Monardes in Early Modern Europe." *Osiris* 37 (2022): 67-88. <https://doi.org/10.1086/719221>.
- Risse, Guenter B. *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals*. New York Oxford: Oxford university press, 1999.
- Saenz Sucunza, David. "The Strange Case of Guaiacwood." *Métode*, sy. 88 (2016). <https://metode.org/issues/article-revistas/the-strange-case-of-guaiacwood.html>.
- Sarı, Nil, ve Mükerrrem Bedizel Aydın. "The Paracelsusian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries." In *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World: Proceedings of the International Symposium on "Modern Sciences and the Muslim World": Science and Technology Transfer from the West to the Muslim World from the Renaissance to the Beginning of the XXth Century, (Istanbul 2-4 September 1987)*, der. Ekmeleddin İhsanoğlu. Studies and Sources on the History of Science Series, sy. 5. Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art, and Culture, 1992.
- Sennertus, Daniel. *Chymistry Made Easie and Useful. Or, the Agreement and Disagreement of the Chymists and Galenists*. çev. Nicholas Culpeper and Abdiah Cole. London: Peter Cole, 1662.
- Shopov, Aleksandar. "Between the Pen and the Fields: Books on Farming, Changing Land Regimes, and Urban Agriculture in the Ottoman Eastern Mediterranean ca. 1500-1700." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2016.
- Terzioğlu, Arslan, der. *Helvahane Defteri ve Topkapı Sarayında Eczacıik =: Eine Bisher Unbekannte Handschrift Über Die Herstellung Der Arzneien Im Topkapı-Schloss in Istanbul Und Ihre Bedeutung Für Die Geschichte Der Pharmazie*. Tıpkı Basımlar Dizisi 7. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1992.
- Tezcan, Baki. "The Many Lives of the First Non-Western History of the Americas: From the New Report to the History of the West Indies." *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 40 (2012): 1-38.

- Tognotti, Eugenia. "The Rise and Fall of Syphilis in Renaissance Europe." *Journal of Medical Humanities* 30, sy. 2 (2009): 99–113. <https://doi.org/10.1007/s10912-009-9079-3>.
- Tuna, Fırat. "Hezâr Esrâr Adlı Tıp Kitabının Latin Harflerine Aktarılması ve Tasnif Çalışması." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2016.
- Varlık, Nükhet. "Between Local and Universal: Translating Knowledge in Early Modern Ottoman Plague Treatises." In *Knowledge in Translation: Global Patterns of Scientific Exchange, 1000-1800 CE*, der. Patrick Manning ve Abigail Owen, 177–90. Pittsburgh, Pa: University of Pittsburgh Press, 2018.
- Winterbottom, Anna E. "Of the China Root: A Case Study of the Early Modern Circulation of Materia Medica." *Social History of Medicine* 28, sy. 1 (February 1, 2015): 22–44. <https://doi.org/10.1093/shm/hku068>.
- Yerlioğlu, Akif Ercihan. "Paracelsus Goes East: Ottoman 'New Medicine' and its Afterlife." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2020.
- Yıldırım, Duygu. "The Age of the Perplexed: Translating Nature and Bodies Between the Ottoman Empire and Europe, 1650-1730." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Stanford University, 2021.
- Yıldırım, Nuran. "Alâim-i Cerrâhîn'de Frengi." İçinde 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar. Sağlık Tarihi Yazıları-1*, 40–53. İstanbul, 2014.
- Yıldız, Sara Nur. "A Strange Affliction from Abroad: The Ottoman Chief Imperial Physician Hâyatizâde's Treatise on the Polish Plait (Plica Polonica)." *Intellectual History of the Islamicate World* 11, sy. 1 (2022): 229–65. <https://doi.org/10.1163/2212943x-12340009>.
- Yılmaz, Sevil. "Love in the Time of Syphilis: Medicine and Sex in the Ottoman Empire, 1860-1922." Yayınlanmamış Doktora Tezi, City University of New York (CUNY), 2016.